

## HYBNÉ SÍLY ENVIRONMENTÁLNÍ POLITICKÉ FILOZOFIE

BŘETISLAV HORYNA, Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, SR

HORYNA, B.: Motive Forces of Environmental Political Philosophy  
FILOZOFIA, 77, 2022, No 4, pp. 251 – 267

The offensive of neoliberal theory and practice has clearly weakened since the structural crisis of Western capitalism. Neoliberal dogma has nothing to offer a precarized society, science, education, politics and above all a mundane civilization threatened by environmental risks. This will be the task of an environmental policy that uses the insights of political economy and political ecology. Political economy can take a step beyond mere criticism. Beyond critique lies utopianism: a concept of transformation that overcomes the logic of critique, protest, alternative (revolutionary prognostic) thinking and hope, and brings about the cultivation of new dimensions of humanity's economic self-reproduction. Here begins the genesis of a higher form of political economy and political philosophy – environmental political philosophy. The present study develops the central method of environmental political philosophy: the method of political-economic utopianism independent of the classical subject of economics and concentrated on the basic assumptions of the economic theory of politics, i.e. on the initial ontological postulates, on epistemological postulates, on social-scientific knowledge with emphasis on research on political theories, and on natural-scientific knowledge with emphasis on environmental issues (in the case of Anthropocene).

**Keywords:** Environmental policy – Political economy – Political ecology – Environmental political philosophy – Political-economic utopianism

### Uvedení

Ofenzíva neoliberální teorie a praxe od doby strukturální krize západního kapitalismu očividně zeslábla. Po zániku bipolárního systému téměř nezpochybňované neoliberální dogma (rozvinuté v prvním a druhém washingtonském konsenzu a v ordoliberalismu zejména chicagské školy) nemá, co by nabídlo prekarizované společnosti, vědě, školství, politice a především mundánní civilizaci ohrožené stále zřetelnějšími environmentálními riziky. Přerod neoliberální politiky v politiku environmentální se musí odehrát prostřednictvím politické ekonomie, která jako centrální kritika kapitálu vytěsňuje na okraj pozornosti debaty o difúzních alternativních návrzích, o nových sociálních konceptech budoucnosti, o převzetí všelidské odpovědnosti, o nových spásných

technologiích, o morálním procitnutí globálního trhu a dalších frázích, jimiž nás zahrnuje mainstreamová žurnalistika. Představy o *Community Economy*, třetím sektoru, nevládních organizacích, *Non-Profit* sektoru, veřejném zaměstnaneckém sektoru ani občanské (civilní) společnosti nedávají šanci, že se politická filosofie přetaví ve faktický environmentálně-politický zásah do ekonomických struktur, v nichž funguje korporátní kapitalismus.

Naopak, hybné síly mundánní společnosti schopné ji přivést k prakticky možným environmentálním politicko-ekonomickým rozhodnutím, lze rozeznat ve filosoficky a vědecky založené utopistice politické ekonomie. Politická ekonomie je značně intuitivní obor lidského myšlení, bez hluboké vědecké fundace, v kterém se shromažďují teorie sociálně-politického zvratu, z nichž se rodí vize trvale úspěšných modelů ekonomické prosperity. Očekává se od nich, že budou iniciovat nové formy společenské praxe, jejichž konkrétní podoba se ale liší v závislosti na perspektivismu daných teorií. Tato konfliktnost zdůvodňuje, proč se na politickou ekonomii nahlíží jako na kritickou disciplínu, a to doslova *pouze* jako na kritickou disciplínu. Nejsou ale dány důvody, které by měly omezovat politickou ekonomii na kritiku; takové pojetí je navíc v současných kontextech ekonomické a ekologické racionality víceméně zastaralé.

V politické ekonomii můžeme udělat krok za kritiku, do prostoru, kde se materializuje schopnost pojmového vyjádření základních myšlenek, jejich subjektu a okolností i průběhu jejich formování do nové společenské (v daném případě environmentálně-politické) praxe. Za hranicemi kritiky leží utopistika: koncept transformace překonávající logiku kritiky, protestu, alternativního (revolučního prognostického) myšlení a nadějí. V něm se kultivují nové dimenze ekonomické sebereprodukce lidstva, s nimiž začíná geneze vyšší formy politické ekonomie a politické filosofie – environmentální politická filosofie (v dalším jako *EPF*).

Termín „utopistika“ přejímám z rámce, v kterém ho uvedl Wallerstein (2006), avšak s tím rozdílem, že nemám v úmyslu předložit další vysoce formalizovaný sociologický nástroj nové teorie praxe. Pokud jde o sociologický pohled, jenž samozřejmě položenou otázku vědecké fundace utopistiky politické ekonomie obohacuje o důležité perspektivy, mají zde větší vliv texty Reckewitze (2000, 2003, 2006, 2012, 2019a, 2019b, 2021) a Streecka (2013, 2017, 2021). V pozadí všeho však stojí zkušenost, kterou vyjádřil už Hegel známým příměrem s Minervinou sovou a soumrakem; lze ji formulovat také tak, že o řádu světa se začíná přemýšlet vždy až poté, co se zhroutí.

### **1. Spojení činů a slov**

Na škále složitosti sociálních fenoménů není nejnižší dosažitelnou jednotkou systém norem, systém symbolických forem, diskurz nebo komunikace, ale *nexus* mezi skutky

a slovy. Praxe environmentální politické utopistiky začíná jednoduchou sociální praktikou: jejich zkřížením, protnutím a implicitním rozuměním, z nichž vznikají první sociální instance s rozhodujícím významem pro vznik materiálních sociálních struktur. Osvojování sociálních praktik probíhá formou učení; člověk se učí nakládat se svým tělem a svou myslí určitým, pravidelným, opakujícím se způsobem, který se aktivuje v nejjednodušších úkonech (používání nástrojů, používání vlastního těla) a pokračuje až po vrcholný stupeň schopností skrytých v *conditio humana*: ve schopnosti určitým způsobem „být“, existovat, žít. Rutinní aktivity, v kterých sociální praktiky existují (nerozhoduje, zda se jedná o výrobu industrií nebo čtení a psaní), v sobě inkorporují vědění a performativní jednání; toto sjednocení dvou aspektů sociálních praktik tvoří předpoklad pro rozvoj praktického rozumu. Pouhá inkorporace vědění by znamenala jejich transformaci v materializaci možností, které vědění zaručuje. Z toho, že něco víme, ale ještě nelze odvodit, že to můžeme udělat: to by znamenalo výlučně, že bychom získali systém explicitních kognitivních pravidel a z rozumění své schopnosti „být“ učinili situaci trvalého nedorozumění. Takové instrumentalizaci praktického rozumu brání performativita jednání osob, která, pokud je úspěšná (tzn. koherentní a účinná) dokáže spojit jednotlivá jednání (konkrétní činy) a momentální rozhodnutí (v jejich prospěch či neprospěch) v materializovanou strukturu individuální nebo kolektivní sociální praktiky.

Nexus činů a slov stojí tímto způsobem na začátku intencí, jimiž se řídí naše rozumění světu a nakládání se světem. Geneze *EPF* jakožto vyšší formy politické ekonomie se tudíž váže na analýzu praktického rozumu, tj. na strukturální rozumění kolektivní intencionality, kolektivní racionality (včetně historických forem rozumu), kolektivní iracionality, na teorii rozhodování v aporetických situacích interpersonálního, transkulturního nebo mundánního rozsahu (inkoherece mezi racionalitou individua nebo skupin individuí a ireverzibilními tendencemi v oblasti životního prostředí, nakládání se zdroji a se zdravím planety Země) a na vliv a postavení fenoménů, jako jsou kauzalita, svoboda, kontingence (náhoda).<sup>1</sup>

To vše je zapotřebí, má-li se prosadit *EPF* na spolehlivých základech vědy o Zemi jako geofyzikální jednotce, přinejmenším na těch částech vědecké reflexe mundánní situace, kterým se nevěnují striktní výzkumy shrnuté ve zprávách IPCC.<sup>2</sup> Jejich zdrojem je sociálně-vědná epistemologie (ve smyslu specializované teorie poznání zaměřené na politickou a politicko-ekonomickou souvislost mezi člověkem a jeho životním prostředím), která umožňuje na úrovni teorie sledovat genezi materiálních ekonomických, sociálních a politických struktur od nejjednodušších počátečních forem po komplexní technologickou hospodářskou a politickou anexi Země. Na úrovni

<sup>1</sup> Srv. Nida-Rümelin (2020, 99 an.).

<sup>2</sup> Srv. IPCC AR6 WGI ze dne 7. srpna 2021 ad.

spojení činů a slov (zjednodušeně „praxe“) pak musí být paralelně prověřována hypotéza, že v politickém významu („důsledku“) této geneze, ústící do totalitarizující imperiální koncepce světa, se otevírá dosud ne plně identifikovaný prostor pro praxi environmentální politické utopistiky. Není zřejmé, kde všude bude možné ve světě proměněném v narýsovaný, rozparcelovaný a prostřednictvím své užitné hodnoty rozumně glóbus vyhledávat, otevírat a využívat takové prostory trvalé změny v typu racionality, v politické interpretaci lidských potřeb, v politické ekonomii formulující nejzákladnější obrat, před jakým kdy lidé na Zemi stáli. Není zřejmé, zda cesta zpět, k pochopení prvotních sociálních praktik a k jejich politicko-ekonomickému přeměrování mimo účely a cíle úzce vymezené akumulací kapitálu a stupňováním míry zisku, bude mít reálné pokračování v rozvíjení principů podřízených klimatickému, demografickému a hospodářskému režimu antropocénu.<sup>3</sup> Není zřejmé, zda bude přijata praxe environmentální politické utopistiky v mundánním měřítku: tato praxe znamená omezení spotřebitelského komfortu, koncentraci na nezbytné potřeby, nové principy přerozdělování, jiné komplexy ekonomického řízení a s tím vším spojenou represí.

Je naopak zřejmé, že jednou z centrálních metod *EPF* bude metoda politicko-ekonomické utopistiky, rozvíjená explicitně nezávisle na klasickém předmětu ekonomie (obecném a speciálním hospodářském životě) a koncentrovaná na bazální předpoklady ekonomické teorie politiky, mezi něž spadají výchozí ontologické postuláty (věty o tom, co „je“ a „jak to je“, např. co a jak může být teorií), epistemologické postuláty (věty o obecné empirické postižitelnosti reality, např. prostředcích a zdrojích, které mohou být využity za účelem dosažení nějakého politicko-ekonomického cíle, jako je přivlastnění moci), sociálně-vědné poznatky s důrazem na výzkumy politických teorií a přírodovědné poznatky s akcentem na environmentální problematiku (v situaci antropocénu).

Metoda politicko-ekonomické utopistiky je předpokladová a záleží do značné míry na správnosti výchozích domněnek, zjištění, soudů a stávajících poznatků. O utopistiku se jedná proto, že přesahuje princip kritiky (neruší politickou ekonomii jakožto kritiku, ale přesahuje *pouhou* kritiku k selektivní, multiparadigmatické a bezrozporné teorii politicko-ekonomické reality). Žádná teorie, tím méně ekonomická a politicko-ekonomická, si nemůže nárokovat, že dokáže vysvětlit *všechno*, ať už v původní ekonomické, hospodářské oblasti, nebo v sociálně-politické sféře. Naopak,

---

<sup>3</sup> Výraz *antropocén* je přes všechny přibližnosti a nedostatečnou formalizaci v přírodních vědách patrně nejvhodnější pro označení nejen nové geologické epochy, ale především pro nový režim mundánní hospodářské praxe. Je srozumitelný podobně, jako byl předchozí výraz *holocén*, který byl v geologii plně formalizován sto dva let po svém zavedení do odborné terminologie.

teorie politicko-ekonomické reality postavená na metodě politicko-ekonomické utopistiky může vznést nárok na to, že vysvětlí alespoň *něco*: to, co dokáže cíleně vyjmout z komplexity svého reálného předmětu a pojmově to určit.

K tomu potřebuje několik jednoduchých prvků, které sdílí se všemi dalšími sociálně-vědnými obory, jež se svým předmětem vztahují k empiricky postižitelné realitě: princip poznání („jak lze získat přístup k sociální realitě“); princip chování („jaké jsou motivy lidského jednání“); model vysvětlení („jaká teorie vysvětluje sociálně-politické a ekonomické fenomény“) a konečně tvorbu základních pojmů („jak pojmově vyjádřit realitu“). *EPF* tak zůstává tradicionalistická, protože metoda politicko-ekonomické utopistiky ji přivádí k diskurzivnímu poznání pojmů, tj. k analytickým soudům. Je tradicionalisticky hybridní: spojuje logickou možnost (bezrozpornost), empirickou realnost (smyslovou danost) a kategoriální skutečnost (názor a pojem), neříká ale, kterému faktoru přísluší funkce konstituování skutečnosti. Bude se proto formovat jako demonstrativní poznání, které při aplikaci *demonstratio ab effectu* usuzuje z účinku na příčinu a předpokládá, že ta je v něm obsažená.

Jednoduchý příklad pro objasnění metody politicko-ekonomické utopistiky představuje například otázka, co to je „politická moc“. Empirické doklady její existence jsou dostatečné. Existuje ale jako samostatná „entita“ nezávisle na dobových kontextech? Nebo vzniká právě v těchto kontextech tehdy, když se vytvoří určitá historicky plně kontingentní souvislost, která politickou moc generuje? Nebo je to lidská vlastnost, něco, co sídlí v nitru člověka a má svou substanci v „lidství“? Anebo je to charakteristika jednání, která působí vždy ve vztahu mezi dvěma a více lidmi a jejíž účinek je tudíž vždy relační? Lokalizace politické moci je v daný okamžik problém utopistiky. Abychom mohli mluvit o politické moci, ale stejně tak o ekonomické nadvládě, hospodářském řádu, strukturách hospodářského útlaku, o kolektivním jednání, o tržně konformní demokracii atd., musíme si nejprve mnohé vysvětlit, což předpokládá otevřít politickou ekonomii dalším ekonomickým teoriím (politiky, demokracie, vlády, společnosti, kapitálu, lidských práv, ad.).

Mnohem složitější příklad je stanovení celkového rámce, v kterém probíhají sociálně-ekonomické a politicko-ekonomické děje. Je to místo „praxe kapitálu“, jejíž mnohvrstevnatost musí odpovídat jeho strukturovanost a komplexnost. Protože se kapitál jakožto vztah s praktickými účinky zmocnil světa, v němž žijeme, již jako celku (tj. světa chápaného jako náš *Lebenswelt*), nemáme jinou možnost než myslet toto místo jako oblast ležící pod vlivem globalizace. Co však vysvětlujeme, když používáme (dnes již zcela samozřejmě a bez rozmyslu) tento velmi špatný termín?

Globalizace není víc než imperiální geometrie; vyměřování světa, který není chráněn před pleněním a industriálním terorem. Globalizujeme svět, abychom mohli co nejefektivněji vyměřit pole působení naší zništěné, bezuzdné civilizace, a to nejen ve

sféře hospodářství, ale v celkovém životním způsobu (v tom, co šíříme jako svou civilizovanost). Pokud jde o způsob hospodaření, jeho jádro a zároveň hlavní problém tvoří kalkul zhodnocovací ekonomie, jenž způsobuje, že kapitálové hospodaření nutně musí používat tlaky na další racionalizaci, akumulaci, expanzi a růst všech složek podílejících se na zvyšování produkce bez ohledu na sociálně-ekonomické, ale rovněž environmentální, ekologické, politické, kulturní a antihumánní důsledky. Dynamický hospodářský rozvoj měl být principem globalizace a zárukou úspěšnosti (legitimovanosti) globalizované západní civilizace. Zda se jím skutečně stal je věcí pro politicko-ekonomickou hermeneutiku; dosavadní hodnotící interpretace ústí ve střetech různě materializovaných ideologií a pro pochopení proměny světa v glóbus, v „místo praxe kapitálu“, přinášejí málo. Při poznání toho, čím je proces globalizace, si výsadní roli přisvojila logika inkluze, která zahrnuje pokud možno co nejvíc jednotlivin pod zevšeobecňující pravidlo tak, že jednotliviny ohýbá a přizpůsobuje pravidlu a pravidlo přizpůsobuje jednotlivinám.<sup>4</sup>

Globalizace je v politické filosofii obecně považována za znerovnoprávnňující faktor. Jak uvádí Scheidel (2020), výzkum globalizačních trendů v letech 1970 – 2005 v osmdesáti zemích světa ukázal, že kde se vyhrocuje globalizace, roste také nerovnost. Globalizace se pojí s ekonomikou růstu, z jehož výsledků ale mají nesrovnatelný prospěch úzké mocenské elity. Po ekonomickém dobytí glóbu po roce 1990 se zhruba zdvojnásobil počet pracovníků v globální ekonomice, avšak bez přiměřeného podílu kvalifikovaných pracovníků a bez adekvátního navýšení kapitálu. Globální pracovní síla tak v průměru zlevnila, mimořádný pokles ale zaznamenala pracovní síla v chudých ekonomikách závislých na zahraničních investicích. Přímé zahraniční investice, tj. finanční globalizace, tlačí kapitálové zisky stále výš a vytvářejí přímou nerovnost také v rámci vyšších příjmových skupin; v důsledku se projevy globalizační nerovnosti dotýkají stamiliónů příslušníků střední a zčásti vyšší střední příjmové vrstvy (tzv. střední třídy). Nivelizační účinky (tj. nezvyšování nerovností, nikoli její odstraňování) má pouze světový obchod, avšak také obchodní globalizace naráží na bariéry vytvářené mobilním globálním kapitálem (Scheidel 2020, 430). Po propojení s politickou sférou a vzniku postneoliberální politické teorie, která vysvětluje průběh koncentrace globálních ekonomických zdrojů v rukou nepočtené skupiny neskrývané z mocenské a institucionální perspektivy, se jako nejbližší možné řešení pro záchranu

---

<sup>4</sup> Z tohoto důvodu používám tam, kde jsou míněny „celosvětové“ procesy bez striktního přiřazení k logice kapitálu, výraz *mundánní*. Považuji toto odlišení za důležité ve všech případech, kdy se nepopisují jevy související s praxí korporátního kapitalismu, která je skutečně globalizační praxí – způsobem, jak ovládnout svět. Požadavek environmentální politické ekonomie a politické filosofie je mundánní, vztahuje se k životním podmínkám mundánního lidstva, není ale globalistický: nevyužívá kognitivní a kulturní potence lidí na této planetě k proměně ve zboží, tj. ke kapitalizaci (globalizaci v pravém smyslu) lidstva jako jednoho z využitelných zdrojů.

suverenity jiných metod politicko-filosofického a politicko-ekonomického výzkumu ukazuje distance od globalizační sémantiky a myšlení v kontextu mundánnosti (pozemského světa).

Poslední příklad využívání metody politicko-ekonomické utopistiky se týká jádra politické demokracie, přímých a rovných voleb a aktu hlasování. Pozornost teoretiků demokratického procesu se obvykle soustřeďovala na výzkum faktického účinku, který přináší pravidla hlasování. Jeden z ústředních problémů, který se spolu s těmito zkoumániami stále vrací, se týká možnosti dělat zevšeobecnělé predikce skutečného politického rozhodování odvozeného z tohoto účinku. Zde se nesetkáváme s žádnými výsledky teoretických úvah o možnosti takových predikcí v demokratických volbách; domnívám se, že jeden z nejsilnějších důvodů pro obcházení této otázky spočívá v implicitním předpokladu, podle kterého se voliči snaží o spoluúčast na procesu tvorby kolektivní vůle, jehož cílem je „obecné blaho“. To je ovšem koncept, jenž postrádá jakékoli závazné vysvětlení či přímo sociálně-politickou definici. Protože není zřejmé, co by „obecné blaho“ mělo vlastně být, co a v jaké míře by mělo obsahovat a naopak, čím by nesmělo být narušováno, lze je stále považovat za koncept charakterizovaný imanentní přibližností a v politických rozhodnutích odvozených z výsledků demokratického volebního procesu k němu přidávat či od něho abstrahovat libovolné prvky. Rozhodovat o politických krocích by měla preference, kterou dává najevo většina z celkové množiny voličů. Taková situace ale nenastává fakticky nikdy. Vůbec se nebere zřetel na rozdíly v intenzitě preferencí většiny, i když se nedá očekávat, že požadavky vyjádřené volebním rozhodnutím budou identické u všech osob. Stejně tak se nezohledňuje, že volební rozhodnutí je důsledkem nerovnoměrného zvážení všech otázek a odpovědí, o nichž se hlasuje. Volič může dávat přednost (ne-)přítomnosti ekologické problematiky v balíku volebního programu, ale vůbec si nevšímá návrhu důchodové reformy. Pokud by se hlasovalo o každé z daných otázek zvlášť (např. formou referenda), vstoupil by do hry faktor záměny hlasů, který je u běžných většinových voleb vyloučený; tam není jiná možnost, než odevzdat hlas v souladu s celkovou nerozlišenou intencí voliče. Spolurozhodovací politický proces se mění v určitý druh (volebního) chování, v kterém získávají ústřední postavení jednotlivé dílčí aspekty, jež jsou posuzovány každý sám pro sebe na úkor jiných „nezajímavých“ aspektů, a tím se zjednodušuje. Nemusí obsahovat souhlas s obecnými hodnotovými postoji, s principy nějaké definovatelné a obhajitelné praktické filosofie a už vůbec s mravními normami vládnoucími ve společnosti. Tyto charakteristiky procesu hlasování dovedly již před časem Derridu k otázce, „co je vůbec tím, co se v demokracii označuje jako hlasy (*voix*). [...] Jak se to dá počítat? Co by se mělo počítat

jako jednotka výpočtu? Co je hlas nebo hlasování? Co je nedělitelný a započitatelný hlas nebo hlasování?“ (Derrida 2005, 30)<sup>5</sup>

Faktický účinek volebního rozhodnutí stojí na tom, zda se podaří zařídit, aby si každá osoba našla „to své“: a tím může jistě být nabídka výrazných omezení spotřebitelských návyků, změny v oblasti vlastnických vztahů a přerozdělování společenského vlastnictví, prosazování nového vztahu k půdě, vodě a ovzduší, spolu se zavedením nového právního řádu umožňujícího sankcionovat prohřešky proti environmentálně identifikovaným pravidlům soužití. Stejně tak je možná nabídka antineoliberálních převýchovných opatření, boje proti liberálnímu kosmopolitismu nebo uzavření kompromisů mezi třídami (tj. mezi prací a kapitálem) v západních společnostech (například kompromisu ohledně vykořisťování práce imigrantů, zachování nerovných a diskriminačních vztahů v hospodářském postavení mužů a žen a výhod plynoucích z pohlaví, etnicity a rasy). Obrovská heterogenost cílových objektů, silné a proměnlivé centrifugální tendence, decentralizace identit, která vzrůstá, čím víc se pohybujeme od jádrových komunit společnosti směrem na periferie, to jsou některé z nejdůležitějších faktorů, kvůli nimž není možné definovat participační politický proces tak jednoduše, aby jeho účinek zasáhl *všechny* osoby, které se podílejí na tvorbě „společné vůle“; tytéž faktory ale současně způsobují, že vždy zasáhnou *alespoň některé* z těchto osob.

Tím je splněna základní podmínka pro stylizaci binárních politických front, jejichž slabost, plynoucí z uzavřenosti v bezvýznamných pozůstatcích národních ekonomik, otevírá dveře dnešnímu typu politicko-ekonomické vlády, korporatokratické.<sup>6</sup> Jak stoupá moc korporátního kapitalismu a převažuje nad státem, multinacionálními, nacionálními a regionálními orgány a nakonec nad právy a svobodami občanů, ztrácejí se podněty k loajalitě se státem, s národní ekonomikou rozpuštěnou v zájmech a potřebách světových korporací a se zbytkovými kompetencemi státu. Pak zbývá vládám postaveným před eskalující nároky národních veřejností často jen politická represe. Výzkum faktických účinků demokratického procesu správy veřejných věcí prostřednictvím hlasování o zástupcích „lidu“ přináší paradoxní zjištění: na vrcholu globalizace (vyměřování světa podle pravidel korporátních *fascies* v 21. století) se nemalý počet států přiklání k silnějším autoritářským způsobům vládnutí.

---

<sup>5</sup> „[...] that is, what are called voices or votes [voix] in democracy. [...] How does one count? What should count as a unit of calculation? What is a voice or a vote? What is an indivisible and countable voice or vote?“

<sup>6</sup> Politickou praxi korporatokratické výstižně objasňuje Perkins (2015).



## 2. Utopistika jako překonání dystopie

Metoda politicko-ekonomické utopistiky, na které stojí *EPF*, může být rozvíjena dvěma hlavními směry: jako subverzivní antineoliberální kritická metoda, nebo jako konstruktivní postneoliberální politicko-ekonomická utopistika. Základní myšlenka je v obou případech táž: dosáhnout rozkladu korporátní politické a ekonomické globalizace a nahradit ji posílením politické seberegulace komplexního environmentálně dirigistického ekonomického systému. Jde o to, v kterém případě se budou odhadnutelné dosažitelné výsledky praxe takové *EPF* klonit víc na stranu globalismu a v kterém na stranu demokracie.<sup>7</sup> Znamená to rovněž analýzu mocenských vztahů; jeden z velkých problémů politické filosofie druhé poloviny dvacátého století spočívá v tom, že přisuzuje rozsáhlou autonomii hrubě idealizovaným společnostem a kulturám, i když to, co se považuje za autonomii, jsou pouze kulturní a sociální výrazové formy hluboce zaklíněné v materiálním (spotřebně-ekonomickém) kontextu. Z hlediska politické ekonomie globalizovaného a sociálně diferencujícího kapitálu lze totéž říct jednodušeji: člověk zde hraje podružnou úlohu, ve srovnání s mundánním kapitálovým vlivem je člověk zanedbatelný faktor. Veřejnosti, které vytváří především kvůli svým sociálně-politickým zájmům, jsou sice otevřené, ale principiálně ploché, panoptikální, s nedozírným deficitem autority, která je nahrazována svobodou, jejíž nejhlubší jádro tvoří tendence k ovládnutí, k převaze nad druhými, k totalitarismu. Problémy politicko-ekonomické utopistiky jsou očividně mnohem hlubší, než se zdají při povrchním přehlédnutí.

Antineoliberalismus politicko-ekonomické utopistické metody začíná od koncepce svobody; historický základ liberalismu se nahlíží v primátu ekonomické svobody, který se v neoliberalismu druhé poloviny dvacátého století reformuloval do podoby institucionálně neomezené hospodářské svobody a výhradního práva na svobodnou pracovní smlouvu. V této podobě faktické diktatury kapitálově silných subjektů se „svoboda“ stala politickým výchozím bodem (post-)neoliberalismu. Takové užití termínu svobody je ale neautentické, odpovídá jen ideologiím tržně-liberálního kapitalismu a přibližuje se liberalistickému politickému esencialismu jako subverzivní genealogii neoliberalního typu politické racionality, která se stylizuje do role výlučného dědice klasického liberalismu, odkud získává historickou legitimaci. Pokud se ale stanoví jedna sada ekonomických určení a ztotožní se se svobodou, máme co dělat pouze

---

<sup>7</sup> V této přísné polaritě globalismu nebo demokracie uvažuje např. Streeck (2021). Je to dobrá pomůcka pro prvotní orientaci v alternativách a možnostech rozhodování pro určité formy jednání. Průběh diferenciačních a integračních procesů ve společnostech a civilizacích, které se budou dostávat pod dnes pouze rámcově znázornitelný tlak environmentů, není ale dostatečně postižitelný žádným „buď – anebo“. Dokud budeme nuceni uvažovat uvnitř historických kontextů, vytvářených zčásti nevypočitatelnými kontingencemi, bude vždy existovat ještě něco, co se bude moci odehrát jako taková nepředpokládaná kontingence.

se svévolným privilegováním jednoho požadavku (von Hayek stanoví pro celý právní systém jedinou funkci, poskytnout bezpečný rámec spontánnímu uspořádání volného trhu; tato apologie tržního faktoru je pro politickou filosofii bezcenná<sup>8</sup>).

Pro *EPF*, a tím pro politicko-ekonomickou utopistiku je naopak ústředním problémem autorita, s autoritou spojený řád a s řádem spojené regule prvořadě v politicko-ekonomickém, následně však v celospolečenském prostředí. Nezbytnost regulovat hospodářství, které se vyvinulo na úroveň postindustriální společnosti a zřejmě bude pokračovat směrem k rostoucímu podílu digitalizace, je reakcí na již známá anebo zdůvodněně očekávatelná poškození environmentu. Aby byla usměrňující opatření nadaná různou mírou radikalismu prosaditelná a v širokém mundánním prostředí akceptovatelná, musí mít svůj kontext; dnešní environmentální filosofie takový kontext veřejné přijatelnosti postrádá a kvůli tomuto zásadnímu deficitu zůstává součástí sociálního negativismu, dystopie.

Regulace ekonomického, politického a sociálního mundánního prostředí může probíhat jen formou právních úprav, tj. zčásti nových a zčásti environmentálně modifikovaných juristických regulí vztažených k životnímu a přírodnímu prostředí (environmentu). Aby právní normy mohly fungovat, musí *EPF* odstranit některé překážky: na prvním místě bipolární pojetí skutečnosti, které prostřednictvím falzifikace proniklo také do vědy. V kontextu antropocénu jen nestojí kultura proti přírodě, imanence proti transcenci, dobro proti zlu, antropocentrismus proti biocentrismu, *sciences* proti *humanities*. Nevíme, co kde stojí, jaké to má důsledky dnes a jaké budou zítra, nevíme ani, zda návrhy transformací budou prospěšné nebo škodlivé, nemáme k dispozici seznam prověřených a co do svých důsledků bezpečných zákroků, které po své implementaci do hospodářského života vyvolají žádoucí změny. Jedinou celkovou souvislostí, kterou lze při zasahování do společnosti pojmenovat, je nejistota: protože nejistota je jedinou jistotou, kterou máme, vyžaduje se od *EPF*, politické ekonomie jakož i dalších transoborových přístupů ke skutečnosti maximální polyspektrální a systemická perspektiva. S bipolárním viděním věcí bylo možné vystačit, dokud jsme sledovali logiku kritiky, která je vždy zabezpečená svou perspektivou: když ji sleduje, nachází nakonec své místo (*topos*), na kterém setrvává, dokud nepřijde jiná kritika a nepostaví své perspektivy do svých míst. Výsledkem je dobře známý mnohohlas, kdy se předbíhají názory navzájem, mluvení je překryto jiným mluvením, kdy splývá monolog, dialog a polylog do znění hlasů a selektivní paměť oživuje staré, dávno zapomenuté myšlenky jako pronikavě nové návody k očekávaným změnám.

---

<sup>8</sup> Analogické kritiky autorů von Hayekova typu jsou v současných politických a politicko-ekonomických teoriích běžné. Většinou však mají starší kořeny a vědomě či nevědomě pokračují v kritice představované zejména Shklarovou, a to především v její práci o legalismu, v níž znázornila problémovou oblast mezi politickou teorií a jurisprudencí. Srv. Shklar (1964).

Politicko-ekonomická utopistika takový topos nemá, což způsobuje, že scénáře možného vývoje, eventuální cesty ven z nejhorších krizí a obrys souhrnu požadavků, jež bude nutné splnit, jsou v současné *EPF* velmi nesnadno představitelné. Čím je zřejmější, že velká neznámá před námi sama z cesty neuhne a kolem ní žádná vyšlapaná bezpečná cestička také nevede, tím silnější je touha zůstat u toho, co známe, co je nám důvěrné a s čím jsme spojení svými životy. Vzácné nejsou ani idealizované pokusy mnoho věcí nevidět či přehlížet a obracet se nazpátek; znovu se vrátit do svých jeskyní, do mýtů a vyprávění, která nás ochrání před absolutismem skutečnosti.<sup>9</sup> *EPF* ale jinou možnost nemá a ani mít nebude: jejím údělem bude neurčitost a nejistota. Pokud se podaří vypracovat alespoň teorie environmentální politiky, environmentální postindustriální ekonomie, teorie demokracie a obecně způsobů vládnutí v ohrožené mundánní pospolitosti, teorie (kulturního, kognitivního, digitálního) kapitalismu a teorii environmentální společnosti, tj. obecně teorii komplexní strukturální změny, jaká nemá analogii v evropských hospodářských dějinách a nemůže být jiným než politicko-ekonomickou utopistikou, nebude to zásluha filosofie, ale vyloučení sektorálních konfrontačních dystopií z environmentálně zainteresovaných vědních oborů a ustavení transdisciplinární polyspektrální vědní komunity.

### 3. Modifikace pravidel environmentálního diskurzu

V jádru kritiky politické ekonomie současnosti vládne zapouzdřený liberalismus, který se navenek projevuje (pokud vůbec) jako „negativní teorie“ využívající rozporuplné souvislosti ekonomické a sociálně-politické praxe především k tomu, aby maximálně eliminoval vznikající novou ekopolitickou praxi. Ekonomický a sociálně-politický prostor, jenž se dimenzoval už při zrodu ranně kapitalistického formování praxe jako historicky, esenciálně a funkčně podvojný, se od počátku navázal na liberální představu celkové souvislosti procesu společenské praxe, v níž se všechny rozpory (nezbytné pro pokrok) vzájemně vyvažují, sjednocují a v sobě zanikají (pokroková společnost se vnitřně harmonizuje). Negativní teorie dozrává v pozitivním konceptu sjednocování protikladů a sama se rozvíjí jako předstupeň historicky nové reality: sjednocení nesjednotitelného, tj. zhodnocování kapitálu a lidské životní skutečnosti, za současného plného pominutí (a tím ochrany) makroekonomických dogmat a přenesení celkového důrazu do sféry mikroekonomických opatření vycházejících z teorie ekonomického chování lidí.

Zde, v ideách sjednocujících nesjednotitelné, je zapouzdřený liberalismus nejodolnější: představy, že lidé budou ochotni kvůli životnímu prostředí k obětem, že péče o přírodu a ochrana klimatu bude v souladu s potřebami a preferencemi občanů

---

<sup>9</sup> Strategie popírání vážnosti situace, popírání klimatické změny a sledovatelných dopadů ekologické krize je typickým dokladem využívání tohoto druhu konzervativismu v lidském myšlení.

a společnosti, aniž by byla zapotřebí výraznější podpora ze strany státu, že stačí „zdravý“ lidský rozum, aby si z empirických zjištění odvodil logickou nutnost přehodnocení potřeb a požadavků – tyto představy jsou jako ulita, která ukazuje jen nadějnou budoucnost „nového myšlení“ a zakrývá, že společenská praxe je vždy perspektivistická, vždy obsahuje vnitřní rozpory a že vytváří a vždy bude vytvářet rozporné vztahy k obklopujícímu prostředí (environmentu). Hlavní problém, který je politicko-ekonomického druhu, je skrytý nehlouběji: aby mohl kapitál fungovat, musí ruinovat. Kapitalizace glóbu, globalizace, znamenala zruinování planety Země. Nepochybně lze apelovat na lidi, aby změnili své konzumní zvyklosti; jaké nesnáze vyvolá vážně míněná výzva k dobrovolnému snížení životní úrovně, dnes patrně nikdo seriózně predikovat nemůže. Také lze vyřadit z rozhodovacího pole zásadní stanoviska a poznatky politické ekonomie a místo nich oživovat světonázorové postoje. To vše se dnes již běžně děje a přináší to své nezvratné konsekvence: těm, kteří před nimi přecházejí, říkáme bůhví proč migranti.

Nemůžeme očekávat zásadně odlišné výkony od politiky a od společnosti; politika dokáže jen to, na co se zmůže sama společnost, protože není víc než jejím odrazem a obrazem. *EPF* představuje v tomto smyslu potenci založenou v hodnotovém řádu postneoliberálních společenských environmentů, jež se vytvářejí jako systémy vzájemných vztahů mezi možnými (životními a přírodními) prostředními a v nich zdůvodnitelnými hypotetickými rozhodnutími. Environmenty nejsou nové konstrukce vznikající v inferenčním rámci naší životní formy (antropocénu), protože jakožto jejich součást nemůžeme volně postulovat, jak by se měly zdůvodňovat. Důvody jsou vždy současně normativní a inferenční (Nida-Rümelin 2020, 33), nemají jen teoretickou, ale rovněž praktickou roli při změně našich teoreticko-poznávacích procesů a naší praxe. Pokud bude souhrn starých zdůvodnění zničen (působením vědecké či filosofické skepse, znejistěním společnosti a náhradou hodnotových řádů, atp.), nemůžeme individuálně ani kolektivně prostě zkonstruovat svět nových důvodů. Naše myšlení je epistemicky perspektivistické: má-li připustit a plně využívat nově etablované ekologické teorie a politické filosofie, které nahrazují staré představy o celkové rovnováze environmentální dynamikou a s její pomocí zjistit, za jakých podmínek se stane pouhý prostor environmentem, pak bude zkoumat modifikace pravidel, podle kterých praktické politicko-ekonomické diskurzy produkují své objekty a konstituují jejich zdůvodňující teorie. Tato foucaultovsky inspirovaná teze vyznívá jako teoretická podpora nové kulturalizace a socializace západní civilizace, jako výzva k přechodu do stavu, jenž již Hobbes nazýval *status civilis*. To je však zdání způsobené nadějí na novou strukturální racionalitu, která se v pojmu *status civilis* skrývá. Pro západní civilizaci (a s ní již pro celé mundánní lidstvo) ale platí – a je empiricky doložitelné –, že nemá v globalizovaném světě prostor, do něž by mohla přejít a začít

pro sebe hledat nová zdůvodnění. Po překročení několika bodů, odkud již není návratu (tzv. *tipping points*), zbývají pouze nouzová opatření s pochybným účinkem. Prostory, kde bude ještě možné adekvátně reagovat, je nezbytné vytvořit: tím, že začneme na ruinách glóbu znovu pracovat pro environmenty.

To předpokládá objasnění několika pojmů v dalších, dosud nezmiňovaných souvislostech. Abychom mohli mluvit o svobodě, musíme se namísto soustavného postulování dalších a dalších forem individuální (*sic!*) svobody zeptat, za jakých podmínek je svoboda vůbec možná. Nejde o nic nového, tato výzva zazněla již vícekrát, zpravidla bez širšího ohlasu; je mnohem snadnější vymezovat, na jaké svobody mám nárok, než odpovědět, zda mohu být „svobodný“ tehdy, když zanikají přírodní a sociální předpoklady mého života, stejně jako života jednoho každého člověka na této planetě. Nepředchází všechny diskuse o právech na lidská práva prosté právo na uspokojení několika málo základních životních potřeb: právo dýchat vzduch, nikoli otravné zplodiny, právo na vodu nekontaminovanou jedy, na potraviny, které nezabíjejí? Nemělo by skutečně platit, že porušení práva na jednom místě je takto pocíťováno na všech místech, jak žádal již Kant? A konečně, usilujeme opravdu o nejvyšší dobro, anebo o zamezení nejvyššímu zlu: případně, nejsme již v situaci, kdy nejvyšším cílem politické ekonomie začíná být odklad definitivních dopadů zla?

Jaká je vlastně naše situace, naše místo? Předpokládejme fiktivní izolované individuum; jeho vlastnosti a schopnosti společně s jemu dostupným přírodním (životním) prostředím vymezují spektrum jednání, která může konat. Jednání vykonává individuum vždy jednotlivě, tzn. alternativní jednání se vzájemně vylučují (např. nelze současně lovit ryby na moři a kácet stromy v lese); při jejich popisu vždy vystane relevantní faktor, jímž se tato jednání od sebe liší. Tato základní odlišnost upozorňuje na to, že při jakémkoli jednání stojí před individuem jako první problém, jak a pro kterou aktivitu se má a může rozhodnout. Pro ekonomii stejně jako pro praktickou filosofii se jedná o signál, že individua se rozhodují pro některé z alternativních jednání na základě rozhodovacích pravidel, která se odvíjejí od jejich hodnotových představ. Ekonomicky nedává velký smysl, když se budeme snažit takové rozhodnutí blíže lokalizovat; aktér má před sebou určitou množinu alternativních jednání, z které si jedno zvolí: filosof zde může otevřít například problém svobodné vůle, ale ke specifikaci tohoto rozhodnutí tím také nepřispěje.

Problém totiž spočívá v něčem jiném: myšlené individuum v okamžiku rozhodnutí ještě neví, zda se může rozhodnout pro dané alternativní jednání a jiná jednání zavrhnout. Nemůže ani vědět, kterému jednání dát přednost, protože si tím vytvoří předpoklady pro návazná alternativní jednání. Celek alternativních jednání stojí před individuem jako jeho „prostředí“ (*environment*), v němž se postupně empiricky orientuje a vytváří si hodnotové představy, především představu o své skutečné vůli,

o svých přáních a svých požadavcích. Protože člověk je vysoce mobilní tvor, setkává se ve svých dějinách postupně s bezpočtem různých „prostředí“ (*environmentů*) a vytváří systémy stále obecnějších rozhodovacích pravidel pro odlišná, nebo posléze všechna možná prostředí. Současně, jako legitimaci svých rozhodnutí, soustřeďuje své důvody v systémech hodnotových představ; ty jsou samostatným problémem praktické (morální) filosofie, kde je objasňují (nebo zatemňují) desítky různých teorií.

Sám o sobě není tento popis nijak výjimečně informativní. Pro *EPF* má ale rozhodující význam v tom, že ji přivádí k otázce environmentu, jeho ustavení jakožto výsledku aktivity praktického rozumu, k problému jednání a rozhodování environmentálně myslícího subjektu a k vytvoření pravidel současného živého, a proto pojmově a sémanticky nestabilního environmentálního diskurzu. Termín environment (původně „obklopující prostředí“) poskytuje dnes, s rozvojem výzkumů antropocénu, širokou škálu vysvětlení. Stal se z něj téměř konsenzuální výraz s univerzálním použitím, od ekologických disciplín, přes fyziologické vědy, antropologii, architekturu po adaptivní technologie, umožňující snadnější přizpůsobení se prostředí. Protože výrazně modifikuje diskurzy vedené v *EPF*, neměl by být používán bez uvedení kontextů, jež napomáhají sledovat celkovou semiózu environmentu. Kontextuálně vystupuje environment tehdy, když:

- jakožto obklopující prostředí vysvětluje změny v prostředí prostřednictvím obklopujícího prostředí;
- je nutné ukázat na důsledky vlastního jednání pozorovatele a jeho nedílnou začleněnost do pozorovaného (zkoumaného) prostředí;
- otevírá nový prostor pro intervence, které sledují jeho změnu;
- umožňuje svým utvářením novou formu biopolitiky, která reguluje výměnu mezi obklopuvaným a obklopujícím prostředím;
- pojem obklopujícího prostředí se využívá k neomezenému a bez pravidel probíhajícímu zahrnování heterogenních fenoménů pod singulární pojem;
- nedodrží se významová škála a pojem environmentu se užívá bez rozdílu např. na buněčné prostředí v lidském těle stejně jako na planetární prostředí celých civilizací;
- v centru uvažování nestojí člověk (antropocentrická pozice) a není obklopuván určitým prostředím;
- v centru uvažování je snaha o sjednocení pohledu na svět a odstranění starých bipolarit (kultura – technika, lidské – nelidské, lidské – přírodní atd.);
- převažuje zájem na unifikovaném vidění světa, v kterém zanikají všechny rozdíly;

- věci ztrácejí svou „predestinaci“ být obklopujícím prostředím v konkrétním smyslu (např. být nerosty, surovinovým bohatstvím, zdroji pro člověka), vrací se jim čistá materiálnost a začleňují se do obklopujícího prostředí;
- obklopující a obklopané prostředí se interpretuje jako totální souvislost („všechno souvisí se vším“).<sup>10</sup>

Bez vlastního konceptu environmentu se neobejde žádná ekologická teorie, i když ne každý environment musí být ekologický. Totéž platí o *EPF* a v zásadě o všech dalších diskurzech, které mají konceptuální rámec a adekvátní pojmy pro poznání a porozumění vztahům v obklopujícím prostředí. Postihují relace, které nelze vymezit taxativně; ekologické relace jsou jiné než filosofické nebo politicko-ekonomické vztahy a jejich směřování nebo dokonce zaměňování může zabránit kontextuálnímu uchopení environmentu, v němž se s nimi setkáváme.

### Závěr

*EPF* přesahuje kritiku<sup>11</sup> moderních sociálních formací. Analyzuje sice základní vztah agrese (strukturálního nátlaku k soustavnému vyhrocování formou růstu, zrychlování, inovací v hospodářství a kulturního přizpůsobení člověka nevlastním podmínkám reprodukce) na makroúrovni přírodního a kulturního environmentu, na mezoúrovni politického, sociálního a ekonomického světa a na mikroúrovni poměru individua k sobě samému, avšak v určující souvislosti globalizace, tj. podle institucionalizovaných a habitualizovaných dispozic korporátního kapitálu.

Tato úroveň je druhořadá. Pokud jde o environmentální ideu mundánního lidstva a mundánní pospolitosti, opírá se *EPF* o politicko-ekonomickou utopistiku jako metodu teoretického zajištění životně důležitých environmentů: funkčních systémů, jako je hospodářství, sféra sociálního zabezpečení, apod.; vztahových oblastí mezi funkčními sociálními sférami, například mezi politikou a ekonomikou; vztahů mezi sociálně-technickou, technickou a technologickou sférou zabezpečení životních potřeb a přírodně-ekologickým environmentem; procesů na rozhraní mezi psychofyzicky danými potřebami individuí a operační rychlostí společnosti jako celku.<sup>12</sup>

Vstupuje tím do dosud neznámých a ani pojmově nezformovaných oblastí, především sféry nové resynchronizace mezi dostupností a využitelností světa (v industriálně-imperialistickém zájmu) a zásadním zpomalením exploatace; mezi rychlostí změn, kterých je schopná dosahovat postindustriální společnost, a zpomalením či ne-

<sup>10</sup> Dějiny zkoumání environmentu viz např. Gutkind (1953); současný stav diskuse o environmentu ukazuje např. Spenger (2019). Důležitý zdroj je rovněž Gabrielson, Hall et al. (2016).

<sup>11</sup> V bližším smyslu dle Foucault (1996).

<sup>12</sup> K sociologickému rámci týchž procesů srv. Reckewitz, Rosa (2021).

uskutečněním změn, které se netýkají zajištění komfortu přežití (bezpečí, saturace základních potřeb, zdravotnictví); mezi deagregací instituce politické demokracie (která kvůli svému navázání na politicko-ekonomická zadání korporátního kapitálu co do tendence předbíhá tvorbu veřejného mínění a stává se diktátem) a deliberací (jež je nadále spíše ideálem plným nejistoty, zda může poskytovat jasné rozhodovací zásady nezdeformované ideovými, etickými, náboženskými, etnickými a politickými zájmy). EPF je, řečeno metaforicky, obklopena několika environmenty, které spojuje jediný znak: hluboká krizovost. Jsou to hospodářství (krize finančního kapitálu), politika (krize demokracie), příroda (ekologická krize, klimatická krize) a patologie subjektu (psychická krize, deprese, „environmentální žal“, sociální dysfunkce). Ve vztahu k nim si musí vytvářet svůj vlastní, *svět produkující* charakter, bez nějž nebude schopná intervenovat do krizových environmentů a měnit poměr mundánní civilizace k obklopujícímu, obemykajícímu a ochraňujícímu (starořecké περιέχων) prostředí.

## Literatura

- DERRIDA, J. (2005): *Rogues: two essays on reason*. Stanford: University Press.
- FOUCAULT, M. (1996): *Was ist Kritik?* Berlin: Merve.
- GABRIELSON, T., HALL, Ch. et al. (2016): *The Oxford Handbook of Environmental Political Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- GUTKIND, E. A. (1953): *Community and Environment*. London: Watts.
- NIDA-RÜMELIN, J. (2020): *Eine Theorie praktischer Vernunft*. Berlin – Boston: de Gruyter.
- PERKINS, J. (2015): *Zpověď lovce ekonomik*. Bratislava: Citadella.
- RECKEWITZ, A. (2003): Grundelemente einer Theorie sozialer Praktiken. Eine sozialtheoretische Perspektive. *Zeitschrift für Soziologie*, 32 (4), 282 – 301.
- RECKEWITZ, A. (2000): *Die Transformation der Kulturtheorien*. Weilerswist: Velbrück.
- RECKEWITZ, A. (2006): *Das hybride Subjekt. Eine Theorie der Subjektkulturen von der bürgerlichen Moderne zur Postmoderne*. Weilerswist: Velbrück.
- RECKEWITZ, A. (2012): *Die Erfindung der Kreativität. Zum Prozess gesellschaftlicher Ästhetisierung*. Berlin: Suhrkamp.
- RECKEWITZ, A. (2019a): *Die Gesellschaft der Singularitäten: Zum Strukturwandel der Moderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- RECKEWITZ, A. (2019b): *Das Ende der Illusionen: Politik, Ökonomie und Kultur in der Spätmoderne*. Frankfurt: Suhrkamp.
- RECKEWITZ, A., Rosa, H. (2021): *Spätmoderne in der Krise. Was leistet die Gesellschaftstheorie?* Frankfurt: Suhrkamp.
- SCHEIDEL, W. (2020): *Velký nivelizátor. Násilí a dějiny nerovnosti od doby kamenné po 21. století*. Praha: Argo.
- SHKLAR, J. N. (1964): *Legalism. Law, Moral, and Political Trials*. Cambridge: Harvard University Press.
- SPRENGER, F. (2019): *Epistemologien des Umgebens. Zur Geschichte, Ökologie und Biopolitik künstlicher environments*. Bielefeld: transcript Verlag.
- STOKER, G. (2006): *Why Politics Matters. Making Democracy Work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- STREECK, W. (2013): *Gekaufte Zeit. Vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.



- STREECK, W. (2017): Die Wiederkehr der Verdrängten als Anfang vom Ende des neoliberalen Kapitalismus. In: Geiselberger, H. (ed.), *Die große Regression: Eine internationale Debatte über die geistige Situation der Zeit* (253 – 274). Berlin: Suhrkamp.
- STREECK, W. (2021): *Zwischen Globalismus und Demokratie. Politische Ökonomie im ausgehenden Neoliberalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SŤAHEL R., TOMAŠČÍKOVÁ S. (2021): Towards the possibility of transforming consumer culture into ecological civilization. *Vestník of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies*, 37 (4), 494 – 505.
- WALLERSTEIN, I. (2006): *Utopistika. Historické rozhodování ve 21. století*. Praha: Intu.

---

Studie vychází s grantovou podporou VEGA 2/0072/21 *Úlohy politickej filozofie v kontexte antropocénu*.

---

Břetislav Horyna  
Filozofický ústav SAV  
Klemensova 19  
811 09 Bratislava  
Slovenská republika  
e-mail: filohory@savba.sk  
ORCID-ID: <https://orcid.org/0000-0002-6610-246X>